

**ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
2012**

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍԱՏԵՆԱԾԱՐ
ԳԱԼՈՒՏ ԿՅՈՒԼՊԵՆԿՅԱՆ ՀԻՄՍԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՍՏԻԿ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԻ ՆԵՐԴՐՈՒՄՆ

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

(Երկրորդ, վերամշակված հրատարակություն)

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
2012

ARMENIAN SERIES OF
GALUST KYULPENKYAN ESTABLISHMENT

HASMIK STEPANYAN

**THE INPUT OF ARMENIANS
IN THE OTTOMAN EMPIRE**

(Second Edition)

YEREVAN
YSU Publishing House
2012

ՀՏԴ 93/99 (560):941(479.25)
ԳՄԴ 63.3 (5թու)+63.3 (2Հ)
Ս 887

Հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության խնստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ Արմեն Տեր-Ստեփանյան

Ստեփանյան Հ.

Ս 887 ՀԱՅԵՐԻ ՆԵՐԴՐՈՒՄՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ / Հասմիկ Ստեփանյան;
Պատ. խմբ.՝ Ա.Տեր-Ստեփանյան. - Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2012.- 750 էջ:

Գիրքն Օսմանյան կայսրության դիվանագիտության, պալատական, վարչական, դատական բնագավառում, բանակում, բանկային ու այսակովագրական համակարգում, գիտության, ճարտարապետության, քաղաքաշինության, առևտուի, կերպարվեստի, բժշկության, տնտեսության, մշակույթի, արևեստների, երաժշտության, սպորտի, ամենատարբեր ասպարեզներում արևմտահայության ունեցած մեծ դերի մասին է: Առանձին ուշադրության առևկա են դարձել ամիրայական խավի գործունեությունն ու նշանակությունը, Օսմանյան կայսրությունում եվրոպական գաղափարների ներքափանացման գործում և այ մտավորականների ունեցած նշանակալի նպաստը: Տպագրական, հրատարակչական ասպարեզը, հայատառ քուրքերն գրականությունն անմիջական ազդեցություն են ունեցել քուրք նոր գրականության ու նրա լուսավորիչների, քուրքերն գրական լեզվի, թատրոնի, դրամատուրգիայի, լրագրության ոլորտների ծնավորման ու գարգացման վրա:

Մենագրությունը նվիրված է Թուրքիայի Հայոց Պատրիարքության հիմնադրման 550 ամյակին (1461-2011 թթ.), որի մեծագույն դերն արևմտահայության գոյատևման պատմության մեջ անհնարին է գերազնահատել: Առանց նրա անհնարին է պատկերացնել արևմտահայության ճակատագիրը մեր ժողովրդի պատմության բնիքացքում:

Նախատեսվում է մասնագետների և բնիքուղների լայն շրջանակի համար:

ՀՏԴ 93/99 (560):941(479.25)
ԳՄԴ 63.3 (5թու)+63.3 (2Հ)

ISBN 978-5-8084-1582-9

ԵՊՀ Գրադարան

227727

© Ստեփանյան Հ., 2012
© ԵՊՀ հրատ. 2012

Գրքի շապիկին՝ Մկրտիչ Զիվան և «Էնություն»

ԵՊՀ Սահմանական
Գրադարան
Բանակ
Գրադարան

Ի պահպան ՀՀ պահպան գրադարան
Yerevan Library of YSU
հայ և Մարի Իշմիրյան

Այս աշխատանքը նվիրում եմ վաղամեռիկ սիրելի ծնողներիս՝

ԱՎԵՏԻՍ և ՆԱԶԻԿ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆՆԵՐԻ

վառ հիշատակին

**Ըեղինակը խորին երախտագիտություն է հայտնում
Գալուստ Կյուզպենկյան հիմնարկությանը՝ գրքի երկրորդ
հրատարակությունը հովանավորելու համար**

FUNDAÇÃO CALOUSTE GULBENKIAN

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հեղինակի կողմից	9
Առաջաբան	10
Համառոտագրություններ	13

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

1. Օսմանյան կայսրությունը և արևմտահայությունը	15
2. Արևմտահայության ազգային զարքոնքի արտահայտությունը հայատառ թուրքերեն գրականության մեջ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին	66

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

Օսմանյան կայսրության տնտեսությունը

1. Հողագործություն	108
2. Շերամաբուծություն	122
3. Ծխախոտագործություն	131
4. Կենսագրական մաս	136
5. Հանքարդյունահանություն, տնտեսության այլ ճյուղեր	142

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

Կապիտալիստական հարաբերությունների ներքափանցումը

1. Վաճառականական, սեղանավորական, բանկային, առևտրական, ապահովագրական ասպարեզ, երկարուղային, տրամվայի, ջրային երթուղիներ, ընկերություններ	148

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

Հայերը պալատական, պետական ծառայության մեջ

1. Ամիրաներ	185
2. Հայերը դիվանագիտական և հյուպատոսական անձնակազմում	240
3. Նախարարական պաշտոններում և վարչական ասպարեզում	278
4. Հայը դատական ասպարեզում	317

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

1. Ռազմական գործ, հայերն օսմանյան բանակում	332

ԳԼՈՒԽ ՎԵՅՏԵՐՈՐԴ

1. Հայերը Եգիպտոսում	350

ԳԼՈՒԽ ՅՈԹԵՐՈՐԴ

1. Բժշկություն, դեղագործություն 369

ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

1. ճարտարապետություն	430
2. Տպագրություն	469
3. Թատրոն	505
4. Երաժշտություն, ձայնագրություն	538
5. Արհեստներ	567
6. Նկարչություն, լուսանկարչություն	602
7. Մարմնամարզություն, սպորտ	647
8. Արևմտահայ համայնքային կյանք, միութենական շարժում, հասարակական կազմակերպություններ	663
9. Վերջաբանի փոխարեն (հայերեն և անգլերեն)	675
Հավելված (սուլթանների, պատրիարքական, ուլանների, վեզիրների, Մեջլիսի հայ երեսփոխանների ցուցակներ, վարչատնտեսական ցանկեր, ցուցակներ)	684
Անվանացանկ	714

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Հայատառ թուրքերեն գրականության տարիների մեր ուսումնասիրությունը մեզ բերեց Օսմանյան կայսրության ժամանակաշրջանում արևմտահայության ունեցած բազմակողմանի նպաստի ուսումնասիրության հանգրվանին:

Հուսով ենք, որ մեր ուսումնասիրությունը կնպաստի ավելի լավ ծանոթանալ Օսմանյան կայսրությունում արևմտահայության կյանքի որոշ կողմերին: Մենք այս գրքով ցանկանում ենք տարիների մոռացության մշուշից վեր հանել հազարավոր հայ երախտավորների անունն ու գործը: Առանց նրանց անհնարին է պատկերացնել արևմտահայությունն ու նրա մշակութային կյանքի զարգացումը, ինչպես նաև Օսմանյան կայսրության կյանքի շատ ու շատ ոլորտներ, նրանց գոյության, զարգացման պատմությունը և իրական ուսումնասիրությունը:

Հուսով ենք, որ մի օր Օսմանյան կայսրության այսօրյա թուրք ժառանգները կվերանայեն իրենց պատմությունը, խոճի խայթով կմտածեն մարդկության դեմ իրենց գործած ամենամեծ ու բարբարոս մեղանշման մասին...

Հեղինակը մեծագույն պատասխանատվությամբ է վերաբերվել օգտագործված, մինչ օրս հրատարակված ու անտիպ, ձեռագիր նյութերին, տարբեր լեզուներով, տարբեր ազգերի հեղինակների հրատարակություններին ու առանձին մտքերին:

Երախտագիտության մեծ զգացումով ենք վերաբերվել մեր ուսումնասիրության մեծ ու փոքր, բոլոր «հերոսներին», նրանց ունեցած ավանդին:

Այս գիրքը խոնարհանքի տուրք է բոլոր երախտավորների, ոմանց անթաղ, լուսավոր շիրմերի, նրանց պայծառ հիշատակի առջև:

Թող հարատևի Թուրքիո Հայոց Պատրիարքությունը, որի հիմնադրման 550-ամյա հոբելյանին է նվիրված այս հրատարակությունը:

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Օսմանյան կայսրությունում մեծ է եղել հայերի դերը կյանքի ամենատարբեր ասպարեզներում: Պալատական, վարչական բարձրագույն պաշտոններ, դիվանագիտական կարևորագույն ծառայություններ, մշակույթի տարրեր ճյուղերից՝ քատրոն, երաժշտություն, կերպարվեստ, լուսանկարչություն, նաև՝ գիտության տարրեր ճյուղեր, բժշկություն, դեղագործություն, գրական թուրքերեն լեզվի կազմավորում ու զարգացում, լուսավորական, ինքնուրույն և քարգմանական գրականության ու լրագրողական մշակույթի ծևավորում, եվրոպական առաջավոր ու հեղափոխական գաղափարների ներքափանցում ու տարածում, արհեստներ, վաճառականություն, սեղանավորություն, առողջապահություն, սպորտ, զուղատնտեսության ու արդյունաբերության զարգացում, նոր բնագավառների կազմավորում, տպագրություն ու հրատարակչական գործ իր տարրեր դրսնորումներով, և այն:

Այս խնդիրներին են նվիրված տարրեր լեզուներով հայ, թուրք, եվրոպացի հեղինակների քազմաթիվ կարևոր աշխատություններ, միմյանցից տարրեր մոտեցումներով ու հետաքրքրության տարրեր շրջանակներով, ուսումնասիրության զանազան տեսանկյուններով և միտումներով: Մենք խորին երախտագիտությամբ ենք օգտվել այդ հեղինակների հիմնարար ու փոքրածավալ, քազմակեցու ուսումնասիրություններից, ժամանակակիցների գործերից, հոդվածներից:

Մենք նպատակահարմար ենք գտնում այս ուսումնասիրությունը ներկայացնել հիմնականում ըստ ոլորտների, որոնցից մի քանիսն այնքան շաղկապված են միմյանց հետ, որ նրանց բաժանումը որոշ չափով արհեստական կղիտվի: Երբեմն նույն անձին կարելի է ներկայացնել մի քանի բնագավառներում, որոնցից յուրաքանչյուրում նրա ունեցած ավանդը նշանակալի է եղել: Խառնաշփոր չստեղծելու, մասամբ չկրկնվելու համար, զերադասել ենք ավյալ անձի նախին խոսելիս ներկայացնել նրա վաստակը, մեկտեղելով տարրեր ասպարեզներում նրա ծառայությունները, երբեմն նույնիսկ իրարամերժ թվացող: Մենք հիմնականում չենք անդրադարձել զուտ հայկական միջավայրի տարրեր բնագավառներին իրենց գործը, ծառայությունն ու ավանդը բերած վաստակավոր, երևելի անձանց: Այդպիսիք շատշատ են եղել: Նրանցից ոմանք աննկարագրելի ազգանվեր գործունեություն են ունեցել, մեծագույն բարերարներ են հանդիսացել, միլիոններ ներդրել հայկական տարրեր բարեսիրական, կրթական հաստատությունների հիմնադրման ու նրանց հետագա գործունեության ապահովման համար: Նրանցից ոմանք հայկական առաջին խև ջարդերի օրերին փակել են իրենց գործերը Թուրքիայում, տեղափոխավել Ամերիկա, Եվրոպա, սակայն շարունակել են բարեգործություններ անել հայրենի երկրում: Իհարկե, նրանցից շատերի գործունեությունն առնչվել է կայսրության թուրք և այլազգի հպատակների խնդիրների հետ, սակայն ուղղա-

կիորեն միտված չեն եղել կայսրության ընդհանուր մքնոլորտի գարզացմանը, այլ սահմանափակվել են արևմտահայ իրականության շրջանակով, ազգային տարրեր նպատակների, կրոնադավանաբանական, շինարարական, կենցաղային, կրթական, մշակութային ու արհեստակցական, մի խոսքով՝ համայնքային մեծ ու փոքր խնդրիներով, բառիս ամենալայն իմաստով։

Այս ամենին մենք կանդրադառնանք առանձին երևելի անձանց մասին մեր հետագա շարադրանքներում։ Այս գրքում կենսագրությունների շար ներկայացնելը (նույնիսկ արդեն հայտնի անձանց) բույլ է տալիս որևէ բնագավառում նրանց մինչ օրս ունեցած, սակայն անտեսված, մոռացված կամ շնկատված նպաստի վերհանմամբ, դրանց արձանագրմամբ, հնարավորինս այն լիարժեք ներկայացնելու միտումով։ Մենք հիմնականում հպանցիկ կերպով նշել ենք նաև նրանց կատարած գուտ հայանպատ կարևոր գործերը ևս (Եկեղեցի, վաճք կառուցել, վերակառուցել, վարժարան հիմնել և այն), շեշտը դնելու համար ավելի ընդհանուր, ողջ Օսմանյան կայսրության գոյության ընթացքում մեծ ընդգրկում ունեցող երևույթների վրա։

Ուսումնասիրության մեջ որոշ օտար անուններ, շքանշաններ, կոչումներ, աստիճաններ ու տիտղոսներ հիմնականում լատինատառ են ներկայացվել։ Խուսափել ենք ներկայացնել հայերեն լեզվով կամ թարգմանաբար։ Մեր կարծիքով այն խառնիճաղանչության, տառադարձումների պատճառով սխալների, աղավաղումների պատճառ կդառնար։ Մանավանդ որ այսօր ամենահայտնի մարդկանց, քաղաքների անուններն անգամ բազմաթիվ տարրներցումներով ենք հանդիպում։ Մենք նկատի ունենք Օսմանյան կայսրության պաշտոնյաների բազմաստիճան տիտղոսները (բեյ, բեյլերբեյ, ուլա, փաշա, վեզիր, սաղրազամ, խտիր և այլն)։ Գալով գինվորական կոչումներին (միրալայ, մյուշիր, միրլիկա, միրիման և այլն), ապա թարգմանել ենք միայն հարյուրապետ և հազարապետ կոչումները, քանզի մնացյալի դեպքում կոչումների (անունների և իմաստի) ժամանակի ընթացքում կատարված փոփոխությունները և վերանվանումները ընթերցողին շփոթության մեջ կգցեին։ Նույն տրամաբանությամբ ենք հիմնականում վերաբերվել վարչատնտեսական բաժանումների օղակներին ու դրանց պաշտոնյաների անուններին (գայմազամ, վալի, գազա, դադի և այլն)։ Դրանցից ոնանց լատինատառ գրելածներ մեզ համար փրկարար օղակի դեր է կատարել, բույլ տվել խուսափել հնարավոր մի շարք անշտություններից։ Կոստանդնուպոլսի մասին խոսելիս օգտագործել ենք հիմնականում Պոլիս (Կ. Պոլիս) անվանումը, որն արևմտահայության համար շատ ավելի հարազատ է եղել քան մյուս անվանումները (Գոսթանքանիյե, Տերսաստեր, Ասիբանե և այլն)։ Ստամբուլը ևս հաճախ է հանդիպում մեր ուսումնասիրության մեջ, մանավանդ երբ քուրքական մքնոլորտի մասին է խոսքը։ «Արևմտյան Հայաստան»-ի հետ մեկտեղ կարելի է հանդիպել «արևելյան վիլայեթներ, անատոլիական նահանգներ» անվանումներին, որը շեշտելով հանդերձ այդ տարածքների հայերի պատմական հայրենիքը հանդիսանալու փաստը, ձգտում է միավորել, պարզ ու հասկանալի ներկայացնել այս երկու անվանումներն օտար ընթերցողների համար։ Վերջիններիս համար այն հաճախ որպես երկու տարրեր հասկացություններ է ընկալվում, մինչդեռ այսկերպ հաստատում ենք, որ խոսքը Օսմանյան կայսրության տարածքում գտնվող Արևմտյան Հայաստանի մասին է։ Որոշ քաղաքների անվանումների դեպքում նախընտրել ենք տալ դրանց ավելի հայտնի

ձևերը (օրինակ, Պրուսայի փոխարեն տրվում է Բուրսա անվանումը և այլն):

Գալով տեղանուններին, անուն-ազգանուններին, ապա այն անունները, որոնք ունեն արդեն իրենց հաստատված, ավանդական գրելածներն արևելահայերենում՝ բողել ենք նույնը: Մնացած դեպքերում նախընտրել ենք արևմտահայերեն հնչողությամբ ձևերը (Ալիքսանյան, Փոփովիչ, Բիլեզիկճյան, Շամճի օղլի, Դեմիրճիբաշը, Սեհպար, Յափուճյան և այլն):

Մենք մեծապես օգտվել ենք վերջին տասնամյակում հրատարակված ուսումնասիրություններից ու նրանցում առկա լուսանկարչական հարուստ նյութից: Հիմնականում նկատի ունենք ժամանակակից պոլսահայ նշանավոր գիտնականներ Բարս Թուղլաճի (Բարսեղ Թուղլաճյան), Կարո Ջյուրքմանի, Արսեն Յարմանի մեծածավալ, արժեքավոր, նկարազարդ շքեղ ուսումնասիրությունները, ինչպես նաև Մաֆֆի Փորբաքալի բացառիկ հետաքրքիր ամսագրերը, աճուրդային հրատարակությունները, որի համար մեր խորին երախտագիտությունն ու հիացումն ենք արտահայտում:

Մենք անսահման երախտապարտ ենք մեր գլխավոր խմբագրին՝ Եղբորս, մատենագետ Արմեն Տեր Ստեփանյանին, համալսարանական դասընկերութուս, թուրքագետ-քարգմանչուիի Ռոզա Լուսպարյանին, պոլսահայ նմուշահավաք Դ. Միքիջանյանին, համակարգչային մասնագետ Վահրամ Մանուսաջյանին, մեր հրատարակիչներին ու հրատարակության հովանավորներին:

ՀԱՄԱՆՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

անգլ.-անգլերեն

ա. -առաջ

ա.ք - առանց թվականի

Արտ.- արտոնատեր

արք.-արքեպիսկոպոս

Բ Դուռ - Բարձր դուռ, կառավարություն

բժշկ. - բժշկական

ԳԱԹ-Եղիշե Չարենցի անվան Գրականության և Արվեստի թանգարան

գլխ. - գլխավոր

դ. -դար

էֆ. - էֆենդի

ընկ. – ընկերություն

ք. – քվական

քթ. քվականներ

իտալ.- իտալերեն

խմբ. - խմբագիր

հ. – հետո

հ. – հայերեն

հազ. – հազար

հք – հայատառ քուրքերեն

ՀՀ ԳԱԱ Հայաստանի Հանրապետության Գյուղությունների Ազգային Ակադեմիա

ՀՍՀՄ – Հայ մարմնակրթական ընդհանուր միություն

ՀՔԸՄ – Հայ քարեգործական ընդհանուր միություն

ՄՄ-Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

վաճ. - վաճառական

վրդ.- վարդապետ

տպ. – տպարան

օսմ. (լիրա) – օսմանյան

փ.տ. - փողերանոցի տնօրեն